

ТРАДИЦІЙНІ ЗАСТІЛЬНІ ПРАКТИКИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ЩОДЕННИКІВ ЯКОВА МАРКОВИЧА)

У статті, на основі матеріалів щоденників Я. Марковича вперше виділені традиційні приводи для святкових трапез козацької старшини першої половини XVIII ст. Визначено типи та тривалість святкових застіль, відповідно до нагоди, з якої вони відбувались. Розглянуто типові правила їх проведення та виділено передумови відхилення від загальноприйнятих норм.

Ключові слова: Яків Маркович, козацька старшина, святкування, застілля, їжа, алкоголь.

За історію людства харчування не втративши своєї біологічної суті набуло широких соціальних функцій. На цьому ґрунті постала величезна кількість застільних практик зі своїми соціальними нормами і традиційними звичаями. Не були виключенням і українські землі, де існували чітко сформовані та стратифіковані застільні практики: буденні і святкові, домашні й суспільні, приватні й офіційні. Вони були чи не найвагомішою складовою сімейних, календарних і ситуативних свят.

Святкову гостинність українців, формування її традицій почали досліджувати в межах етнографії починаючи з XIX ст. Ряд провідних учених не тільки зібрали вагомих фактологічний матеріал, а й провели його історичний та культурологічний аналіз¹. На жаль, протягом XX ст. спостерігалось зменшення зацікавленості цим колом питань, що було пов'язано з ідеологічною складовою. Але за часів Незалежності відбувся новий сплеск інтересу до історичного минулого українського етносу загалом і до застільних традицій і практик зокрема. З'явився ряд фундаментальних робіт провідних українських вчених² та ціла низка наукових статей, що аналізують окремі сегменти проблеми³. Однак, більшість праць ґрунтується на матеріалах щодо селянського побуту, а от практики суспільної верхівки практично ігноруються, хоча роль еліт у формуванні українського етносу надзвичайно вагома. Це обумовлено вкрай обмеженою кількістю джерел, хоча говорити про їхню відсутність також не можна. Зокрема, достатньо інформативними є щоденні записки Я. Марковича, що охоплюють другу чверть XVIII ст., і надають можливість заповнити бодай деякі існуючі прогалини щодо цілого ряду питань⁴.

На початку XVIII ст. в середовищі козацької старшини прийнято було дотримуватися народних звичаїв. Основними приводами влаштувати святкову трапезу були притаманні для українського етносу святкові події. Народження дитини та ритуали родинного циклу були одними з найважливіших у традиційній культурі українців. Щоденники, на жаль, нічого про це не повідомляють, хоча автор неодноразово стверджує, що при народженні дітей було заведено сповіщати родичів про цю подію. Для цього відсилались слуги з листом або усним повідомленням і обов'язково зі «взваром родинним»⁵. Іноді цю місію виконували старші в родині жінки⁶. Сам «взвар» або, як його ще називали, «узвар»⁷ був спеціально випеченим з цієї нагоди заварним хлібом⁸.

Батько або дід новонародженої дитини влаштовував вечірку для своїх товаришів одразу після отримання радісної звістки⁹. Щодо такої вечірки, то ніяких правил не було і особливих вимог не висувалось. Це міг бути як обід, так і банальна п'янка. Головне було гарно випити¹⁰. А от до святкування хрестин підходили більш ґрунтовно. Про цю подію, як правило, попередньо сповіщали. Після самого обряду хрещення батько дитини давав парадний обід,

або навіть бенкет. Очевидно це було обов'язковим, оскільки Я. Маркович з регулярністю фіксує це у своєму щоденнику. Тільки в Глухові протягом 10 років він брав участь у понад 20 таких святкуваннях¹¹. Іноді подібні події відбувалися щотижня¹², а бувало, що їх розділяла лише доба¹³.

Зазвичай до столу запрошувались гості, присутні при церковному обряді¹⁴. Дійство це відбувалося переважно в домі батька дитини, однак, скоріше як виключення, могло відзначатися в будинку діда¹⁵. Оскільки за церковними правилами дитину потрібно було охрестити в певні строки, обирати дату довільно не було можливості, тому нерідко на цей день припадали як церковні свята¹⁶, так і приватні¹⁷. У разі таких «накладок» пріоритет надавався відзначенню хрестин. Застілля могло тривати до самої пізньої ночі й обов'язково супроводжувалось великою кількістю спиртного¹⁸. Могли гості залишитися і на наступний день до обіду, опісля якого вже і роз'їжджались¹⁹.

Святкові трапези були необхідним елементом і весільного обряду. За народною традицією власне весілля передувало сватання та заручини. Щодо сватання або, як його називає у щоденниках Я. Маркович, «сговорины», «сговор свадебный», то вірогідно чіткої регламентації його святкування не було. Безумовно, це був приватний захід, тому й відзначали його у вузькому колі на власний розсуд. Це міг бути святковий обід «с подпяхом»²⁰, або «банкет приватный» для членів родини і сватів²¹. Однак цим це обмежувались і зазвичай публічний бенкет для більшого кола гостей відбувався на наступний день²².

Більш помпезні бенкети давали з приводу заручин. Так заручини канцеляриста Юркевича зі «свойственной гетьмановой» та брата Я. Марковича Івана з дочкою Ломіковського Натюю святкувалися з різницею в три дні у «гетьманського столу»²³. Та й оголошення про весілля, так зване, «публікованне» намагалися зробити за обідом, в присутності великої кількості гостей²⁴. Згадуються в щоденниках і окремо влаштовані бенкети для проводів на весільний акт у інше місто нареченого. Відбувалися вони в гетьманському дворі за участі великої кількості гостей з числа козацької старшини та російської адміністрації²⁵.

Саме ж весілля в середовищі еліт тривало по п'ять – шість днів²⁶, що було дещо довше термінів селянського весілля та й мало дещо інший порядок. На нього попередньо запрошували особисто²⁷. Розпочиналося воно в суботу ввечері з бенкету, коли з'їжджались гості. Застілля тривали всі наступні дні з ранку до глибокої ночі й супроводжувались «музикою, стрільбою и подпяхом» до ночі. Відбувалися вони за традицією в маєтку батька нареченої²⁸, однак це не було обов'язковим правилом. За домовленістю сторін весілля могло святкуватися й у нареченого²⁹. Вірогідно не обов'язково було залишатися протягом весілля на одному місці³⁰. Так під час весілля дочки Я. Марковича Пелагеї зі Степаном Пековцем у вівторок «банкет был у родителей, где весельные наши гости и мы и подпяхом»³¹. Роз'їжджались гості після обіду в четвер, як правило, з від'їздом молодят. Але могли прогуляти і довше³².

Хоча для того, щоб випити за здоров'я молодят, зовсім не обов'язково було їздити на весілля. Так, Я. Маркович з товаришами «заездили до атамана глуховского и подпяхили для веселого акту з дочерью Кандыбы, в Конотопе совершившегося»³³. Надолужити втрачене можна було і по поверненню молодят додому. Так сам Я. Маркович влаштовував бенкет «для приезда детей наших. Был генерал з генеральшею и гетьманова и протчих много и подпяхом»³⁴. Можна було гарно погуляти аж до ночі³⁵ або ж хоча б відобідати «с подпяхом»³⁶. Деякі з весільних гостей вважали за потрібне за декілька днів надіслати господарям листа з подякою за частування і «з комплиментом о сватбе»³⁷.

На жаль, Я. Маркович жодного разу не вказує на кількість весільних гостей. З його записів зрозуміло лише, що вона різнилася в залежності від дня. Постійно були присутніми лише близькі родичі³⁸. Однак, з огляду на попередні закупівлі, їх мало бути чимало. Так за місяць до весілля своєї доньки у вересні 1733 р. Я. Маркович відправив свого управляючого «до Кролевца для купли ложок и тарелок красных по 100, да ножов дюжин 3-х»³⁹, а на передодні «у хуторе (Гамалеевском – О.П.) вылучили баранов 40, яловиц старих 2, а молод 1., волон 2 на зарез для веселля»⁴⁰.

Децо скромніше відзначали весілля російські можновладці⁴¹. Навіть князь Іван Панкраті-йович Шаховський з нагоди власного весілля обмежився одним святковим обідом у себе на квартирі⁴². Разом з тим росіянами була привнесена традиція відзначати застіллям з випивкою річниці весілля, які з часом почали набирати більшої ваги. Так якщо у 9 листопада 1729 р. просто «Обедалисмо у князя и подпяхом, для того, что он сего числа женился»⁴³, то 10 листопада 1730 р. «у князя был банкет где гетьман и протчие были для того, что в таком дне женился он на княгине, чему теперь годов 9»⁴⁴. І ще одну московську новацію привезла з собою сестра Я. Марковича Уляна Толстая. Вона влаштувала весілля: «девка ея Анна отдана за Афонку, служителя ея, а друга сватба – крепостные ея брачились». Сам автор з дружиною, його брат Михайло з дружиною та їхній батько там обідали, більш того, Я. Маркович виконував роль посаженого батька⁴⁵.

Однією зі специфічних трапез були поминальні обіди. Головним і обов'язковим був обід, який відбувався в день похорон. Організовували його найближчі родичі або прямі спадкоємці у своїх будинках⁴⁶, або у разі захоронення у монастирі – на території останнього⁴⁷. Присутніми були всі учасники похоронної процесії, переважна більшість з яких залишалась ночувати й на наступний день брала участь у ще одному поминальному обіді⁴⁸.

Менш значущими, але обов'язковими, були поминальні обіди на дев'ять, сорок днів та роковини. Вони проходили в значно вужчому колі, переважно близьких родичів і знайомих⁴⁹. Іноді за бажанням родичів скликали ширше товариство⁵⁰. Були випадки, коли родичі, які не змогли бути присутніми на похороні, збирали своє найближче оточення на поминальний обід у себе⁵¹.

В залежності від статусу покійника перелік поминальних обідів міг бути розширеним. Так по смерті 19 грудня 1729 р. гетьманші Анастасії Скоропадської перші три дні відбувалися щоденні поминальні обіди⁵². Задля їх організації у Гамалієвський монастир управляючий Я. Марковича «Демян приехал с Петром кухарем, и дали ведомость привозу сюда: гусей 390, утят 214, курей 296, индиков 47, масла фасок 9, сыра дежка 1, соли бочка 1, овощи сушеной мех»⁵³.

До основних поминальних трапез додалися «полусорочины»⁵⁴ та «полугодовое... поминание»⁵⁵. За бажання замовляли без прив'язки до дат окрему службу, що завершувалась поминальним обідом. Так зробила 11 листопада 1731 р. родина Я. Марковича «Поминание было о умерших и потому обед попам и дякам имелся зде, з которыми родитель и я обедали»⁵⁶.

Обов'язково святковими застіллями відзначались релігійні свята. Першим з-поміж інших був Великдень (Пасха). Традиційно це було родинне свято. «обедали сами» и все лучшие дворовые служители» запрошувались на обід⁵⁷. Сторонні в цей день могли завітати тільки для привітання. А от святковий обід за їхньої участі відбувався лише на наступний день «По службе Божей, обедали у нас здешние жители, все лучшие...» «Старшина и духовенство здешнее все значковые товарищи и мещане кушали у нас с подпяхом»⁵⁸. Хоча це й не було суворо зарегламентовано, окрім домашніх за святковим столом могли бути й запрошені. Так на Пасху 1719 р. «Гостей Великороссийских и всех Роменчан знатнейших трактовали в доме родительском»⁵⁹.

Наступним за важливістю святом було Різдво. Щоправда відзначалось воно децо скромніше⁶⁰. Зазвичай святкували з «домашніми», в число яких входили не лише члени родини. Так у 1740 р на Різдво в Сваркові у Я. Марковича «з домашних были: Янушкевичъ, Кучарский, Максимъ Ровнецкий»⁶¹. Можна було відправитися з привітаннями й до гетьмана та залишитися там на святковий обід, а то й на вечерю⁶². Різдвяні свята, що тривали до 1 січня, були приводом нанести візит і місцевим очільникам російської адміністрації. Так сам Я. Маркович у 1730 р. наносив вітальний візит князю Шаховському, а в 1731 р. – Тургеневу. Однак вони носили формальний характер вияву лояльності й ніяких застіль з цього приводу не відбувалось⁶³.

Під час святкування Водохреща поєднувалися релігійні обряди та світські заходи, що надавало дійству особливої урочистості. Свято розпочиналося освяченням води «при отправлені обикновенной на ліоду церемоней» за участі великого зібрання людей. А завершувалося бенкетом для козацької старшини й запрошених осіб у садибі гетьмана⁶⁴.

Інші ж релігійні свята чітко не регламентувались і були лише приводом повеселитись або запросити до себе «по службе Божей обедали у нас многие и подпяхом»⁶⁵, або відправитись до когось⁶⁶. Єдине церковне свято, коли не влаштовували бенкетів, а традиційно «обедали приватно» була Радониця⁶⁷.

Отже, традиційні приводи для застілля для козацьких еліт у першій половині XVIII ст. були зумовлені складовими традиційної побутової культури й формувалася в сукупності громадського й сімейного побуту з урахуванням календарного циклу. Вони в значній мірі зберігали на собі народні звичаї, однак мали і свої відмінності. Святкові трапези влаштовувались з нагоди найрізноманітніших подій. В першу чергу, це були великі церковні свята – Пасха, Різдво, Водохреще. Обов'язково відзначали у такий спосіб родини, хрестини, весілля, похорони й поминки.

¹ Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Ч. 1. Очерки Днепра. – 2-е изд. – СПб., 1863. – 468 с.; Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / сост. М. А. Маркевич. – Репр. воспр. изд. 1860 г. – К., 1991. – 174 с.; Сумцов Н. Ф. Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – Т. 28, № 1. – С. 64–89.; Милорадович В. П. Житье-бытье лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 170–341; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: іст. реліг. моногр. – 2-е вид. – К., 1992. – 424 с.

² Українське народознавство / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів, 1994. – 608 с.; Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України. – К., 1996. – 272 с.; Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка. – К., 2006. – 328 с.; Артюх Л. Ф. Традиційна українська кухня в народному календарі. – К., 2006. – 232 с.; Бабенко Н. Б. Сімейне дозвілля. Теоретичні та емпіричні аспекти. – К., 2001. – 159 с.; Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічні дослідження. – К., 1988. – 192 с.; Воропай О. Звичай нашого народу: у 2 т. (Етнографічний нарис). – К., 1991. – Т. 1 – 500 с.; Т. 2. – 446 с.

³ Лазуренко В. Буденне життя та вчистості в побутуванні українського селянства // Рідний край. – 2013. – № 1. – С. 158–164; Русавська В. А. Святкова гостинність у побутовій культурі XIX ст // Вісник Харківської державної академії культури. – 2014. – № 43. – С. 38–47; її ж. Гостинність вітчизняного дворянства в XIX ст // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 79. – С. 20–23.; Наконечна К. О. Традиційні обрядові та святкові страви українців-слобожан // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – 2012. – № 43. – С. 138–141; Коржик А. Дослідження традиційного харчування в українській фольклористиці XIX століття // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія. – 2015. – № 18–20. – С. 84–93.

⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М. – Ч. 1. – 1859. – 263 с.; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1725) [Т. 1] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1893. – 329 с.; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729) [Т. 2] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1895. – 342 с.; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1730–1734) [Т. 3] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1897. – 418 с.; Дневник Якова Марковича. (1735–1740) [Т. 4]. – Джерела до історії України-Русі / Видав В. Модзалевський / К.-Львів, 1913. – 385 с.

⁵ Дневные записки... – С. 181, 257; Дневник... [Т. 3]. – С. 104, 336; Дневник... [Т. 4]. – С. 115.

⁶ Дневник... [Т. 2]. – С. 129.

⁷ Там само; Дневник... [Т. 4]. – С. 115.

⁸ Дневные записки... – С. 226.

⁹ Там само. – С. 225; Дневник... [Т. 3]. – С. 340; Дневник... [Т. 4]. – С. 30.

¹⁰ Дневные записки... – С. 225; Дневник... [Т. 3]. – С. 340; Дневник... [Т. 4]. – С. 30, 68.

¹¹ Дневные записки... – С. 225; Дневник... [Т. 2]. – С. 103, 142, 161; Дневник... [Т. 3]. – С. 163, 187, 255, 343; Дневник... [Т. 4]. – С. 14, 26, 36, 43, 50, 59, 60, 76, 378.

¹² Там само. – С. 50, 59, 60.

¹³ Дневные записки... – С. 225; Дневник... [Т. 3]. – С. 343.

¹⁴ Дневные записки... – С. 225; Дневник... [Т. 2]. – С. 142; Дневник... [Т. 4]. – С. 26.

¹⁵ Дневник... [Т. 2]. – С. 142; Дневник... [Т. 4]. – С. 76.

¹⁶ Дневник... [Т. 3]. – С. 187.

¹⁷ Дневник... [Т. 4]. – С. 43.

- ¹⁸ Дневные записки... – С. 225; Дневник... [Т. 2]. – С. 103; Дневник... [Т. 3]. – С. 343; Дневник... [Т. 4]. – С. 14.
- ¹⁹ Дневник... [Т. 1]. – С. 231.
- ²⁰ Дневник... [Т. 3]. – С. 110, 259; Дневник... [Т. 4]. – С. 20, 100.
- ²¹ Там само. – С. 54.
- ²² Дневник... [Т. 3]. – С. 110, 259; Дневник... [Т. 4]. – С. 54.
- ²³ Дневник... [Т. 3]. – С. 262.
- ²⁴ Там само. – С. 50.
- ²⁵ Там само. – С. 193, 329.
- ²⁶ Там само. – С. 320–323, 343–344; Дневник... [Т. 4]. – С. 90–91.
- ²⁷ Дневник... [Т. 1]. – С. 223.
- ²⁸ Дневник... [Т. 3]. – С. 145.
- ²⁹ Там само. – С. 343.
- ³⁰ Там само. – С. 145.
- ³¹ Дневник... [Т. 4]. – С. 91.
- ³² Дневник... [Т. 3]. – С. 146.
- ³³ Там само. – С. 261.
- ³⁴ Там само. – С. 330.
- ³⁵ Там само. – С. 144.
- ³⁶ Дневник... [Т. 4]. – С. 23.
- ³⁷ Дневник... [Т. 1]. – С. 237.
- ³⁸ Дневник... [Т. 3]. – С. 344; Дневник... [Т. 4]. – С. 23, 90–91, 110.
- ³⁹ Дневник... [Т. 3]. – С. 319.
- ⁴⁰ Там само. – С. 320.
- ⁴¹ Дневник... [Т. 4]. – С. 20, 23.
- ⁴² Дневник... [Т. 3]. – С. 80.
- ⁴³ Дневник... [Т. 2]. – С. 332.
- ⁴⁴ Дневник... [Т. 3]. – С. 65.
- ⁴⁵ Там само. – С. 79.
- ⁴⁶ Дневник... [Т. 2]. – С. 259; Дневник... [Т. 4]. – С. 58.
- ⁴⁷ Дневник... [Т. 3]. – С. 4, 278.
- ⁴⁸ Там само. – С. 4.
- ⁴⁹ Дневник... [Т. 2]. – С. 220; Дневник... [Т. 3]. – С. 6, 72, 279, 283.
- ⁵⁰ Дневник... [Т. 4]. – С. 224–225.
- ⁵¹ Дневник... [Т. 3]. – С. 349.
- ⁵² Дневник... [Т. 2]. – С. 340341.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Дневник... [Т. 3]. – С. 3.
- ⁵⁵ Там само. – С. 38.
- ⁵⁶ Там само. – С. 147.
- ⁵⁷ Дневные записки... – С. 68, 223; Дневник... [Т. 2]. – С. 17, 133.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Дневные записки... – С. 19.
- ⁶⁰ Дневник... [Т. 4]. – С. 310.
- ⁶¹ Там само. – С. 384.
- ⁶² Дневник... [Т. 3]. – С. 158, 255, 417.
- ⁶³ Там само. – С. 74, 158.
- ⁶⁴ Там само. – С. 161, 258.

⁶⁵ Дневные записки... – С. 221; Дневник... [Т. 2]. – С. 131; Дневник... [Т. 3]. – С. 48.

⁶⁶ Там само. – С. 161, 257.

⁶⁷ Дневные записки... – С. 223; Дневник... [Т. 2]. – С. 135.

В статье на основе материалов дневников Я. Марковича впервые выделены традиционные поводы для праздничных трапез казацкой старшины в первой половине XVIII в. Определены типы и продолжительность праздничных застолий, согласно поводам, по которым они происходили. Рассмотрены типовые правила их проведения и выделены предпосылки отклонения от общепринятых норм.

Ключевые слова: Яков Маркович, казацкая старшина, празднование, застолье, еда, алкоголь.

This article based on diaries of Jakiv Markovych firstly defines traditional occasions for festive meals of Cossacks officers in the first half of the 18th century. Types and duration of feasts according to occasion are determined. Typical rules and prerequisites of deviation from accepted norms are considered.

Keywords: Jakiv Markovych, Cossacks officers, celebration, feast, food, alcohol.